

VU Research Portal

Perspectief voor levenslanggestraften?

Meijer, S.; Bont, T.

published in
Justitiële Verkenningen
2013

document version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)
Meijer, S., & Bont, T. (2013). Perspectief voor levenslanggestraften? *Justitiële Verkenningen*, 2013(2), 120-136.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:
vuresearchportal.ub@vu.nl

WODC

2 | 13

Justitiële verkenningen

De levenslange vrijheidsstraf

verschijnt 8 maal per jaar • jaargang 39 • april

Jv

2 | 13

Justitiële verkenningen

De levenslange vrijheidsstraf

Verschijnt 8 maal per jaar • jaargang 39 • april

BOOM | **LEMMA**
UITGEVERS

Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Veiligheid en Justitie

Justitiële verkenningen is een gezamenlijke uitgave van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Veiligheid en Justitie en Boom Lemma uitgevers. Het tijdschrift verschijnt acht keer per jaar.

Redactieraad

drs. A.C. Berghuis
dr. A.G. Donker
dr. B. van Gestel
dr. R.P.W. Jennissen
dr. B. Rovers
dr. mr. M.B. Schuilenburg
mr. dr. P.A.M. Verrest

Redactie

mr. drs. M.P.C. Scheepmaker

Redactiesecretariaat

tel. 070-370 65 54
e-mail infojv@minvenj.nl

Redactieadres

Ministerie van Veiligheid en Justitie,
WODC
Redactie Justitiële verkenningen
Postbus 20301
2500 EH Den Haag
tel. 070-370 71 47
fax 070-370 79 48

WODC-documentatie

Voor inlichtingen: Infodesk WODC,
e-mail: wodc-informatiedesk@minvenj.nl, internet: www.wodc.nl

Abonnementen

Justitiële verkenningen wordt gratis verspreid onder personen die beleidsmatig werkzaam zijn ten behoeve van het ministerie van Veiligheid en Justitie. Wie in aanmerking denkt te komen voor een gratis abonnement, kan zich schriftelijk of per e-mail wenden tot het redactiesecretariaat: infojv@minvenj.nl. Andere belangstellenden kunnen zich richten tot Boom Lemma uitgevers. De abonnementsprijs bedraagt € 144 (excl. btw, incl. verzendkosten) voor een plusabonnement. Een plusabonnement

biedt u naast de gedrukte nummers tevens het online-archief vanaf 2002 én een e-mailattendering. Het plusabonnement kunt u afsluiten via www.boomlemmatijdschriften.nl. Of neem contact op met Boom distributiecentrum via tel. 0522-23 75 55 of e-mail tijdschriften@boomdistributiecentrum.nl.

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan. Valt de aanvang van een abonnement niet samen met het kalenderjaar, dan wordt over het resterende gedeelte van het jaar een evenredig deel van de abonnementsprijs in rekening gebracht. Het abonnement kan alleen schriftelijk tot uiterlijk 1 december van het lopende kalenderjaar worden opgezegd. Bij niet-tijdige opzegging wordt het abonnement automatisch voor een jaar verlengd.

Uitgever

Boom Lemma uitgevers
Postbus 85576
2508 CG Den Haag
tel. 070-330 70 33
fax 070-330 70 30
e-mail info@boomlemma.nl
website www.boomlemma.nl

Ontwerp

Tappan, Den Haag

Coverfoto

© Joost van den Broek/Hollandse Hoogte

Een parkiet achter het raampje van een celdeur in de Penitentiaire Inrichting Vught. In de PI zitten relatief veel (levens)langgestraften. Op de speciale afdeling voor psychisch verwarde gevangenen heerst een aangepast regime.

ISSN: 0167-5850

Opname van een artikel in dit tijdschrift betekent niet dat de inhoud ervan het standpunt van de Minister van Veiligheid en Justitie weergeeft.

Inhoud

Voorwoord	5
<i>D. van Zyl Smit</i>	
De levenslange vrijheidsstraf internationaal vergeleken	12
<i>V.H. Glerum</i>	
Levenslange gevangenisstraf: uitlevering en overlevering aan Nederland	31
<i>D.J.G.J. Cornelissen</i>	
Het advies van de rechter in de gratieprocedure levenslanggestraften	50
<i>W.F. van Hattum</i>	
Het aanzien van de Staat. Over de praktijk van tenuitvoerlegging van de levenslange straf	64
<i>M.S. Fleisher</i>	
‘Levenslang’: schadebeperking door levenslange gevangenisstraffen	85
<i>G. de Jonge</i>	
Naar een compensatoir regime voor levenslang- en zeer langgestraften	96
<i>P.C. Braun</i>	
Perspectiefverlies bij levenslange gevangenisstraf en longstay-tbs-kader. Overeenkomsten en verschillen	109
<i>T. de Bont en S. Meijer</i>	
Perspectief voor levenslanggestraften?	120
Boekrecensie	137
<i>E.F.J.C. van Ginneken over</i>	
Boekrecensie: leven na een levenslange gevangenisstraf	

Perspectief voor levenslanggestraften?

*T. de Bont en S. Meijer**

Nederland neemt binnen Europa de positie van buitenbeentje in als het gaat om de levenslange gevangenisstraf.¹ Detentie die in beginsel duurt tot de dood erop volgt, is in Europa hoge uitzondering. Toch is dat in Nederland het uitgangspunt als men de volgende uitspraak van staatssecretaris van Veiligheid en Justitie Teeven mag geloven: 'Levenslang is levenslang. Van terugkeer in de samenleving is geen sprake, tenzij in een uitzonderlijk geval aan een levenslanggestrafte gratie wordt verleend.'² In deze bijdrage wordt ingegaan op de vraag of de huidige wettelijke mogelijkheden tot invrijheidstelling voor levenslanggestraften in Nederland, de gratieprocedure en de procedure bij de civiele rechter perspectief op invrijheidstelling bieden en of het invoeren van een rechterlijk toetsmoment wenselijk is. Wij komen tot een bevestigend antwoord op de laatste vraag en zullen vervolgens uitgebreid aandacht besteden aan het wetsvoorstel dat door het Forum Levenslang is geschreven. Dit wetsvoorstel voorziet in de mogelijkheid van voorwaardelijke invrijheidstelling van levenslanggestraften na een

* Mr. Tim de Bont is als advocaat werkzaam bij Cleerdin & Hamer Advocaten. Mr. dr. Sonja Meijer is universitair docent straf(proces)recht aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Beide auteurs zijn deelnemer aan het Forum Levenslang.

1 Zie Van Zyl Smit, aangehaald door het EHRM in de zaak Vinter (EHRM 17 januari 2012, nr. 66069/09 en 130/10 en 3896/10 (Vinter e.a. t. Verenigd Koninkrijk), EHRC 2012, 65 m.nt. H. van der Wilt), par. 55: 'According to a comparative study provided by the applicants (D. Van Zyl Smit, "Outlawing Irreducible Life Sentences: Europe on the Brink?", 23: 1 Federal Sentencing Reporter Vol 23, No 1 (October 2010)) the majority of European countries do not have irreducible life sentences, and some, including Portugal, Norway and Spain, do not have life sentences at all. In Austria, Belgium, Czech Republic, Estonia, Germany, Lithuania, Luxembourg, Poland, Romania, Russia, Slovakia, Slovenia, Switzerland and Turkey, prisoners sentenced to life imprisonment have fixed periods after which release is considered. In France three such prisoners have no minimum period but it appears they can be considered for release after 30 years. In Switzerland there are provisions for indeterminate sentences for dangerous offenders where release can only follow new scientific evidence that the prisoner was not dangerous, although the provisions have not been used. The study concludes that only the Netherlands and England and Wales have irreducible life sentences.'

2 Kamerstukken II 2011/12, 24 587, nr. 464 (brief van de staatssecretaris van Veiligheid en Justitie van 16 april 2012, 'Modernisering penitentiaire arbeid, Samenplaatsing (levens)langgestraften').

rechterlijke beoordeling. Er wordt afgesloten met enkele slotoverwegingen.

Jurisprudentie

Jurisprudentie van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM)

Vanwege de beperkte omvang van dit artikel is slechts zeer beknopt ruimte voor de bespreking van de jurisprudentie van het EHRM (voor een uitgebreide beschrijving hiervan wordt verwezen naar het artikel van Glerum in dit nummer). Voor onze bijdrage is vooral van belang dat het Europese Hof in de zaak Vinter heeft bepaald dat de executie van een levenslange gevangenisstraf in strijd kan komen met artikel 3 Europees Verdrag tot bescherming van de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden (EVRM). Dit is het geval wanneer (1) de voortdurende van de vrijheidsbeneming niet langer gerechtvaardigd is op grond van legitieme gronden zoals vergelding, afschrikking, maatschappij beveiliging of herstel en (2) de straf *de facto* en *de iure irreducible* is.³ Deze eerste 'eis' is nieuw ten opzichte van een reeks eerdere uitspraken.⁴ De zaak is op 9 juli 2012 naar de Grand Chamber verwezen. Nu de beslissing in Vinter met de krapst mogelijke meerderheid (vier tegen drie) is genomen en er een uitgebreide 'joint partly dissenting opinion' van drie rechters ligt, is het lastig te voorspellen welke precieze koers het Europese Hof zal gaan varen. Het is met name de vraag of het Hof het eerste vereiste van de legitieme gronden zal overnemen.

Hoge Raad 16 juni 2009

De Hoge Raad heeft zich een aantal maal uitgelaten over de vraag of de levenslange gevangenisstraf in Nederland *de iure* en *de facto* 'irreducible' is. Opgemerkt zij dat deze arresten dateren van vóór de zaak Vinter en mitsdien niet ingaan op het 'nieuwe', aangevulde, criterium

3 EHRM 17 januari 2012, nr. 66069/09 en 130/10 en 3896/10 (Vinter e.a. t. Verenigd Koninkrijk), EHRC 2012, 65 m.nt. H. van der Wilt.

4 EHRM 11 april 2006, nr. 19324/02 (Léger t. Frankrijk); EHRM 12 februari 2008, nr. 21906/04 (Kafkaris t. Cyprus); EHRM 2 september 2012, nr. 36295/02 (Iorgov II t. Bulgarije).

van het Europese Hof. Dit is in zoverre van belang, dat in een concrete casus eerst lijkt te moeten worden aangetoond dat er geen legitiem doel is dat met de verdere tenuitvoerlegging wordt gediend alvorens de vraag aan de orde komt of er een procedure is die *de iure* en *de facto* voldoende perspectief biedt. Daarbij kan men zich overigens afvragen of die twee kwesties niet in een en dezelfde procedure zullen moeten worden beantwoord. Wat hier ook van zij, als een veroordeelde hard kan maken dat aan de eerste eis uit Vinter is voldaan, dan zal er vervolgens voldoende 'de iure'- en 'de facto'-perspectief op invrijheidstelling moeten worden geboden. De overwegingen van de Hoge Raad zijn wat dat betreft dus nog onverkort van waarde.

Ten aanzien van de 'de iure'-mogelijkheid verwijst de Hoge Raad in zijn arrest van 16 juni 2009 naar het kader zoals hij dat uiteen heeft gezet in zijn arrest van 9 maart 1999.⁵ Aan de veroordeelde tot een levenslange gevangenisstraf kan gratie worden verleend en bovendien kan hij zijn zaak voorleggen aan de burgerlijke rechter. De Hoge Raad noemt het echter 'niet zonder betekenis' dat de Volgprocedure langgestraften in 2000 is ingetrokken.⁶ Daarmee is volgens de Hoge Raad een belangrijke mogelijkheid tot tussentijdse beoordeling van de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf komen te vervallen. Die procedure voorzag namelijk ten aanzien van langgestraften (onder wie dus ook de levenslanggestraften) in een klinisch-psychologisch onderzoek nadat een gedeelte van de straftijd was ondergaan. Dit had mede tot doel om te bezien of met verdere tenuitvoerlegging van de straf nog enig met de strafrechtstoepassing na te streven doel in redelijkheid werd gediend. Dat onderzoek kon erin resulteren dat op grond van artikel 19 Gratiwet 'ambtshalve' gratie werd verleend en dat de levenslange gevangenisstraf werd omgezet in een tijdelijke gevangenisstraf. Met de intrekking van genoemde regeling is de mogelijkheid tot gratieverlening voor levenslanggestraften volgens de Hoge Raad niet tenietgedaan, maar die mogelijkheid is thans in beginsel afhankelijk van het initiatief van de veroordeelde (zie over de 'oude' Volgprocedure Van Hattum in dit nummer).

Ten aanzien van de 'de facto'-mogelijkheid tot verkorting van de levenslange gevangenisstraf merkt de Hoge Raad op dat de stelling dat in Nederland een opgelegde levenslange gevangenisstraf nimmer wordt verkort, zodat die mogelijkheid *de facto* niet bestaat, een stelling

⁵ HR 16 juni 2009, NJ 2009, 602.

⁶ Stcr. 2000, 176.

is van feitelijke aard die zich niet leent voor onderzoek door de Hoge Raad. 'Indien evenwel vast zou komen te staan dat een levenslange gevangenisstraf in feite nimmer wordt verkort, kan dat van betekenis zijn bij de beantwoording van de vraag of oplegging van een levenslange gevangenisstraf dan wel verdere voortzetting van een dergelijke straf zich verdraagt met de uit artikel 3 EVRM voortvloeiende eisen', aldus de Hoge Raad.

Hoge Raad 22 februari 2011

Niet lang na dit arrest is in de zaak die leidde tot het arrest van de Hoge Raad van 22 februari 2011 de feitelijke stelling aan het hof voorgelegd dat de levenslange gevangenisstraf *de facto* niet verminderbaar is.⁷ Daarbij is tevens verzocht om een onderzoek naar die stelling. Het hof reageert daarop door op te merken dat er vóór 1994 slechts viermaal levenslang is opgelegd aan een veroordeelde die niet is gegratiëerd. De langstzittende levenslanggestrafte zit dan 27 jaar vast, aldus het hof. Het hof noteert verder dat de veroordelingen tot levenslange gevangenisstraf hoofdzakelijk van het afgelopen decennium dateren. De desbetreffende gestraften hebben volgens het hof 'intussen nog niet zo'n aanzienlijk deel van hun straf ondergaan dat het nu reeds te verwachten is dat gratie wordt overwogen'. Op grond daarvan wordt geoordeeld dat het thans 'nog te vroeg is om te kunnen stellen dat een levenslanggestrafte in Nederland *de iure* en *de facto* geen perspectief op vrijlating heeft'. Dat oordeel geeft volgens de Hoge Raad geen blijk van een onjuiste rechtsopvatting, terwijl het evenmin onbegrijpelijk is. Datzelfde vindt de Hoge Raad van de opvatting van het hof dat er geen noodzaak is om onderzoek te laten doen naar het huidige beleid inzake gratieverzoeken. Daarbij lijkt de Hoge Raad het van belang te achten dat blijkens de brief van de (toenmalige) minister en staatssecretaris van Veiligheid en Justitie aan de Tweede Kamer van 16 oktober 2009 de mogelijkheid van gratieverlening voor levenslanggestraften uitdrukkelijk niet wordt uitgesloten. Vanwege de beoordeling van die verzoeken 'per individueel geval' kan evenwel geen standaardbeleid worden voorgeschreven.⁸ Met name die laatste overweging is opmer-

7 HR 22 februari 2011, NJ 2012, 608 m.nt. B.F. Keulen. Zie over deze zaak tevens Mevis in zijn noot bij HR 14 oktober 2011, NJ 2013, 58 m.nt. P.A.M. Mevis.

8 Kamerstukken II 2009/10, 32 123 VI, nr. 10 (brief van de staatssecretaris en minister van Veiligheid en Justitie van 16 oktober 2009).

kelijk. De Hoge Raad lijkt zich erin te kunnen vinden dat er geen standaardbeleid kan worden gevoerd, maar er moet in ieder geval een beoordeling per geval kunnen plaatsvinden.

De civiele procedure en gratie

De civiele procedure

Ofschoon daar gezien de jurisprudentie van het EHRM en de Hoge Raad niet snel sprake van zal zijn, is een mogelijke schending van artikel 3 EVRM op het gebied van de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf niet geheel ondenkbaar. Het oordeel van de Grand Chamber in de zaak Vinter zal daarvoor mede van belang zijn. Veel zal bovendien afhangen van het perspectief dat Nederland daadwerkelijk biedt aan levenslanggestraften. Zoals gezegd kan er een procedure bij de civiele rechter worden gestart over de rechtmatigheid van de verdere executie van de levenslange gevangenisstraf. De civiele rechter heeft daarmee de mogelijkheid om een levenslanggestrafte in vrijheid te stellen. Tot nu toe is dat evenwel nog nooit gebeurd (Bleichrodt 2009, p. 66).⁹ De minister noemde het in 2004 een 'theoretische mogelijkheid'.¹⁰ De mogelijkheid dat de burgerlijke rechter een voldoende 'de facto'- en 'de iure'-perspectief biedt, valt dus sterk te betwijfelen. Bovendien kent deze procedure een aantal bezwaren. De civiele rechter is in beginsel gebonden aan het oordeel van zijn ambtgenoot, de strafrechter. Slechts ingeval er sprake is van onrechtmatig handelen aangaande de tenuitvoerlegging van de straf door de Nederlandse Staat lijkt de civiele rechter te kunnen ingrijpen. Daarbij is het zeer de vraag of het criterium van onrechtmatig handelen door de Staat geschikt is voor de beoordeling van de noodzaak en wenselijkheid van voortzetting van de tenuitvoerlegging van de levenslange gevangenisstraf. De vraag of de Staat onrechtmatig handelt, valt naar onze mening niet (zonder meer) volledig samen met de vraag of voortzetting van detentie nog een door middel van strafrechtstoepassing na te

9 Zie tevens de minister van Justitie: Aanhangsel Handelingen II 2003/04, 4169, antwoord op vraag 4 (van Kamerlid Griffith): 'Van de onherroepelijke veroordelingen na 1960 is de executie van geen enkele zaak beëindigd naar aanleiding van een civiele procedure.'

10 Aanhangsel Handelingen II 2003/04, 1972, p. 1470. Ook toenmalig staatssecretaris van Justitie Albayrak noemde gratie 'voor ons de enige weg' (Kamerstukken II 2009/10, 24 587, nr. 377, p. 32).

streven doel dient en er *de iure* en *de facto* voldoende perspectief op invrijheidstelling wordt geboden. Voorts is de civiele rechter anders dan de strafrechter niet gespecialiseerd in vraagstukken omtrent vergelding en het recidivegevaar. Ook is in deze procedure niet standaard voorzien in rapportages van gedragsdeskundigen, terwijl in veel gevallen waarin levenslang is opgelegd (in ernstige mate) gedragsdeskundige problematiek speelt. Deze problematiek zal vaak van invloed zijn op het recidivegevaar.

Gratie

Naast de mogelijkheid een civiele procedure te entameren heeft de levenslanggestrafte de mogelijkheid om gratie te vragen. Met name de onder b van artikel 2 Gratiwet genoemde gratiegrond is van belang, de zogenoemde doelmatigheidsgrond. Als met de tenuitvoerlegging van de rechterlijke beslissing of – als de tenuitvoerlegging eenmaal is aangevangen – met de voortzetting daarvan geen met de strafrechtstoepassing na te streven doel in redelijkheid wordt gediend, dan kan er gratie worden verleend. Dat de gratieprocedure *de facto* daadwerkelijk voldoende perspectief biedt, kan niet zonder twijfel worden gesteld, zoals uit de besproken jurisprudentie kan worden afgeleid. Problematisch bij de beantwoording van deze kwestie is dat door het departement geen kenbaar beleid wordt gevoerd ten aanzien van gratieverzoeken van levenslanggestraften. Uit een beschouwing van de uitspraken door de opvolgende bewindslieden volgt dat de opstelling van de Staat op dit punt schizofreen is te noemen. Enerzijds wordt voor levenslanggestraften ‘in principe geen gratie overwogen’¹¹ en is levenslang ‘gewoon voor de rest van het leven’,¹² aldus de diverse bewindslieden. Anderzijds wordt verzekerd dat de Nederlandse regeling in lijn is met de eisen die daaraan door het EVRM worden gesteld.

11 Zie de pleitnota van de Staat in hoger beroep van 27 september 2010, zoals door de Hoge Raad geciteerd in HR 14 oktober 2011, NJ 2013, 58 m.nt. P.A.M. Mevis. Annotator Mevis benadrukt dat het niet voor niets is dat de Hoge Raad het beleidsstuk citeert in zijn arrest en daaraan toevoegt dat een overweging van het hof die in cassatie wordt bestreden niet alleen ‘niet onbegrijpelijk is’, maar zelfs ‘integendeel alleszins begrijpelijk’ wordt. De stelling van het ministerie dat levenslang niet levenslang is, omdat er toch gratie kan worden verleend, heeft daarmee iets weg van een holle frase.

12 Kamerstukken II 2003/04, 28 484, 34, p. 31, antwoord van toenmalig minister van Justitie Donner. Uit diezelfde Kamerstukken (p. 6) valt op te maken dat Van Haersma Buma het volgende heeft gezegd: ‘In Nederland is levenslang ook echt levenslang, gelukkig maar. In andere landen worden gedetineerden met levenslang vaak na een bepaalde periode vrijgelaten.’

Levenslang is niet levenslang en de levenslange gevangenisstraf is niet onverkortbaar, omdat immers de gratieprocedure bestaat.¹³ Daarbij komt dat sinds 1986 slechts eenmaal gratie is verleend.¹⁴ Gratieverlening is dus niet een geheel ondenkbare optie, zoals de minister onder verwijzing naar deze zaak benadrukt.¹⁵ Het is evenwel van belang de specifieke omstandigheden van dit geval nader in ogenschouw te nemen. Het betrof namelijk een terminaal zieke gedetineerde wiens levenslange gevangenisstraf was overgenomen van Duitsland. Hij stierf zeer kort na vrijlating (zie over deze zaak 'X.' ook Van Hattum in dit nummer). Dat doet de vraag rijzen of een invrijheidstelling in geval van terminaal zieke of fysiek beperkte veroordeelden kan gelden als een daadwerkelijke vrijlating. Uit de zaak Vinter kan naar onze mening worden afgeleid dat gratiëring op dergelijke 'humanitaire' gronden niet het perspectief kan bieden dat het EHRM voor ogen heeft.¹⁶ Ook aan de gratieprocedure kleven bovendien de nodige nadelen. Het eerste nadeel betreft het politieke karakter van gratie. Dat zorgt ervoor dat de minister van Veiligheid en Justitie door de Tweede Kamer ter verantwoording kan worden geroepen in geval van gratieverlening, zoals bijvoorbeeld bij de Drie van Breda is gebeurd. Vanuit het oogpunt van democratische verantwoording is dat wellicht positief te noemen. Het nadeel van het politieke karakter van gratie is echter dat het gratiebeleid onder politieke druk gemakkelijk kan wijzigen, zoals in het verleden ook is gebeurd (Van Hattum 2005, p. 238-239, 2009). Dat de minister door de Kamer kan worden aangesproken, doet de vraag rijzen of een minister in het huidige strafrechtelijke klimaat de verantwoordelijkheid durft te nemen om aan een levenslanggestrafte gratie te verlenen. De mogelijkheid van gratie biedt de levenslanggestrafte kortom weinig rechtszekerheid. Daarnaast ontbeert de levenslanggestrafte in de gratieprocedure belangrijke rechtspositionele waarborgen. Zo moet een levenslanggestrafte in beginsel zelf het initiatief nemen om een gratieverzoek in te dienen. Ook ontbreken ter-

13 Kamerstukken II 2009/10, 32 123 VI, nr. 10 (brief van de staatssecretaris en minister van Veiligheid en Justitie van 16 oktober 2009).

14 Rb. Den Haag 25 maart 2009, KG ZA 09-371.

15 Aanhangsel Handelingen II 2011/12, 676 en 832 (vragen van Kamerlid Schouw (D66) aan de minister en staatssecretaris van Veiligheid en Justitie over de wijze waarop Nederland invulling geeft aan de levenslange gevangenisstraf, respectievelijk de antwoorden van de staatssecretaris daarop).

16 EHRM 17 januari 2012, nr. 66069/09 en 130/10 en 3896/10 (Vinter e.a. t. Verenigd Koninkrijk), EHRC 2012, 65 m.nt. H. van der Wilt, r.o. 94. Zie in dezelfde zin Keulen in zijn noot voor HR 22 februari 2011, NJ 2012, 608 m.nt. B.F. Keulen.

mijnen waarbinnen een beslissing op het verzoek moet zijn genomen, wat erin heeft geresulteerd dat gratieprocedures meer dan twee jaar en zelfs bijna drie jaar kunnen duren voordat daarop negatief werd beslist (Van Hattum 2005, p. 240). Verder is er geen recht op een mondelinge behandeling of een recht om deskundigen op te roepen en te horen. Vanuit maatschappelijk oogpunt kan nog worden gewezen op het gegeven dat een gratieprocedure niet openbaar is. Ofschoon bij een daadwerkelijke gratieverlening de mogelijkheid bestaat dat een en ander in de Tweede Kamer zal worden besproken, geldt in beginsel dat – in elk geval afgewezen – gratieverzoeken slecht kenbaar zijn voor de maatschappij. Transparantie en openbaarheid kunnen echter juist bijdragen aan de maatschappelijke acceptatie van invrijheidstelling van levenslanggestraften. Tot slot is het naar onze mening ook voor de minister voordelig om de beslissing over de invrijheidstelling van levenslanggestraften op enige afstand (bij de rechter) te zetten. Indien een positieve beslissing op een gratieverzoek wordt overwogen, maakt dat de minister immers (electoraal) kwetsbaar.

Concluderende opmerkingen

Concluderend stellen wij dat zowel de gratieprocedure als de civiele procedure een fors aantal nadelen kent als deze instrumenten worden ingezet om de verdere executie van een levenslange gevangenisstraf ter discussie te stellen. Daarnaast staat onvoldoende vast dat Nederland met de civiele procedure en de mogelijkheid van gratie kan (blijven) voldoen aan de Europeesrechtelijke eisen. De onduidelijkheid over zowel de te varen Europese koers als de Nederlandse praktijk maakt dat die vraag niet eenduidig valt te beantwoorden. Illustratief voor de onzekerheid en onduidelijkheid lijkt dat in een aantal casus de rechter er uitdrukkelijk voor heeft gekozen om geen levenslange gevangenisstraf op te leggen vanwege het feit dat deze straf onvoldoende perspectief op invrijheidstelling biedt.¹⁷ Zeer recent vormt de 'Baflo-zaak' daar een treffend voorbeeld van. De Rechtbank Groningen overwoog in die zaak:

¹⁷ Zie o.m. Rb. Utrecht 28 april 2010, LJN BM2730, Hof Den Haag 3 maart 2011, LJN BP6640 en verder het Factsheet van het Forum Levenslang (tweede druk), p. 39 (www.forumlevenslang.nl).

‘De officier van justitie heeft gevorderd dat de rechtbank verdachte een levenslange gevangenisstraf zal opleggen. Een dergelijke vrijheidsbepaling biedt, gelet op de aard ervan, geen enkel perspectief ooit nog terug te keren naar de samenleving. De rechtbank overweegt dat het om die reden aangewezen is om in beginsel op humanitaire gronden terughoudend te zijn met het opleggen van een levenslange gevangenisstraf. De rechtbank acht daarom, hoewel er sprake is van zeer ernstige delicten, een levenslange gevangenisstraf voor deze verdachte een te zware straf.’¹⁸

Het is van groot belang te benadrukken dat door deze ongewisse situatie veel extra, onnodige, onzekerheid bij de levenslanggestrafte kan ontstaan. Er is namelijk sprake van een dubbele onzekerheid. Niet alleen is het de vraag of een eventuele procedure tot vrijlating *zal* leiden, het is thans ook de vraag of de huidige procedures daadwerkelijk tot vrijlating *kunnen* leiden. Casier en De Hert wijzen erop dat ‘de aanhoudende onzekerheid over de toekomst (...) een ondragelijke situatie voor de tot levenslang veroordeelde [is; TdB & SM]’ (Casier & De Hert 2012; Meijer & Raes 2011). De thans bestaande dubbele onzekerheid is onwenselijk. Een duidelijke met rechtswaarborgen omklede procedure kan in ieder geval zekerheid verschaffen dat op enig moment de noodzaak van verdere executie grondig wordt beoordeeld.

Het wetsvoorstel tot invoering van voorwaardelijke invrijheidstelling voor levenslanggestrafte

Naar onze mening is het wenselijk dat er een rechterlijke toets komt. Dit vanwege bovengenoemde problematiek en het gegeven dat het gaat om de ultieme straf die Nederland kent: iemand wordt voor de rest van zijn leven van zijn fysieke vrijheid – een van de meest wezenlijke facetten van het mens-zijn – beroofd. Die ultieme sanctie verplicht tot krachtige en helder omlijnde rechtsbescherming. Daarbij past een rechterlijk toezicht op ontwikkelingen die ten tijde van de oplegging van een levenslange gevangenisstraf nog niet kunnen worden voorzien, zonder dat afbreuk aan de straf als zodanig wordt gedaan. Het Forum Levenslang heeft een wetsvoorstel tot invoering van voorwaardelijke invrijheidstelling van levenslanggestrafte

¹⁸ Rb. Groningen 5 maart 2012, LJN BZ3265.

gedaan waarin aan deze wens wordt tegemoetgekomen.¹⁹ Dit wetsvoorstel sluit zo veel mogelijk aan bij de huidige regeling van voorwaardelijke invrijheidstelling (art. 15 e.v. Wetboek van Strafrecht (Sr)). Een belangrijk verschil is evenwel dat de voorwaardelijke invrijheidstelling voor levenslanggestraften – anders dan bij de regeling voor tijdelijk gestraften – niet automatisch na verloop van een bepaalde tijd wordt verleend. Voorwaardelijke invrijheidstelling aan een tot levenslang veroordeelde kan pas worden verleend na een daartoe strekkend verzoek van de veroordeelde of een vordering van het Openbaar Ministerie (OM) en op grond van een rechterlijke beslissing waaraan gedragsrapportages betreffende de veroordeelde ten grondslag liggen. Teneinde te voorkomen dat een tot levenslang veroordeelde eerder vrijkomt dan diegene die dertig jaren heeft opgelegd gekregen, is de vroegst mogelijke datum van invrijheidstelling in het wetsvoorstel gesteld op twintig jaren. Dit is gelijk aan de vroegst mogelijke datum van invrijheidstelling voor een gestrafte tot de maximale tijdelijke gevangenisstraf.²⁰ Dat betekent overigens niet dat het verzoek of de vordering tot invrijheidstelling niet eerder kan worden ingediend. Een dergelijk verzoek c.q. vordering kan na verloop van achttien jaren worden ingediend. Tussen de termijn van het indienen van het verzoek of de vordering en de datum van de vroegst mogelijke invrijheidstelling zit dus maximaal twee jaar. Dat lijkt een lange periode, maar gerealiseerd moet worden dat in die tijd mogelijk (nader) gedragskundig onderzoek naar de levenslanggestrafte nodig is en deze op een verantwoorde manier moet worden voorbereid op zijn eventuele terugkeer in de samenleving.

De bevoegde rechter om over de invrijheidstelling van de levenslanggestrafte te oordelen is in het voorstel de penitentiaire kamer van het Gerechtshof Arnhem. De keuze voor dit forum is gegrond op meerdere argumenten. Allereerst verdient centralisatie bij één rechterlijk forum de voorkeur vanwege het beperkte aantal zaken. Op die manier wordt voorkomen dat de benodigde kennis verdeeld raakt en wordt een consistente lijn beoogd. Ten tweede heeft de penitentiaire kamer zeer veel ervaring met zaken waarin sprake is van veroordeelden met psychische en/of psychiatrische problematiek. Het is immers de hoogste

19 Het wetsvoorstel en bijbehorende MvT is te vinden op de www.forumlevenslang.nl.

20 De maximale tijdelijke gevangenisstraf is ingevolge art. 10 lid 3 Sr dertig jaren, waarbij na verloop van twee derde van de straf – derhalve na twintig jaren – voorwaardelijke invrijheidstelling kan plaatsvinden (art. 15 lid 2 Sr).

rechter in procedures betreffende de verlening van tbs-maatregelen. Belangrijk daarbij is dat naast drie rechters twee zogenoemde 'raden' (een psychiater en een psycholoog) deel uitmaken van de penitentiare kamer. Juist dat is zeer gewenst, nu in zaken waarin levenslang is opgelegd zeer frequent (ernstige) psychische en/of psychiatrische problematiek aan de orde is. Alleen al het gegeven dat in een relatief groot aantal zaken in eerste aanleg tbs is opgelegd en in hoger beroep levenslang (of vice versa) of in een eerdere zaak aan de veroordeelde tbs is opgelegd en in een latere zaak levenslang, maakt duidelijk dat een sterke overlap aanwezig is tussen 'tbs-zaken' en 'levenslang-zaken'.²¹ De keuze voor de penitentiare kamer sluit daarmee ook aan bij het gegeven dat in het wetsvoorstel een advies van twee gedragsdeskundigen, onder wie een psychiater, verplicht is gesteld. Ten derde is deze kamer zeer ervaren met het beoordelen van het recidivegevaar. Juist dat vraagstuk komt ook bij tbs-verlengingen prominent aan de orde.

De penitentiare kamer zal in zijn oordeel een aantal zaken dienen te betrekken. Er is echter voor gekozen de wijze van toetsen niet te veel te normeren en de invulling over te laten aan de rechtspraak. In ieder geval zullen vergelding en preventie gezien het karakter van de levenslange gevangenisstraf aan de orde moeten komen. Vanwege het belang van het recidivegevaar is in het wetsvoorstel een met redenen omkleed, gedagtekend en ondertekend advies van ten minste twee gedragsdeskundigen verplicht gesteld (voorgesteld art. 15o Sr). Het is van essentieel belang dat een duidelijk beeld over de psyche en het recidivegevaar van de veroordeelde wordt verkregen. Bij de beoordeling verdient daarnaast de positie van het slachtoffer bijzondere aandacht. De levenslange gevangenisstraf wordt opgelegd voor de meest ernstige delicten die wij kennen. De gevolgen van het gepleegde delict grijpen diep in het leven van slachtoffers en nabestaanden in. Niet voor niets leidde het verzoek tot invrijheidstelling van een levenslang-

21 Geenszins uitputtend valt op de volgende uitspraken te wijzen: Julien C.: eerste aanleg 12 jaar en tbs, hoger beroep I levenslang, hoger beroep II (na cassatie) 12 jaar en tbs (HR 22 mei 2012, LJN BW6184), Lucia de B.: eerste aanleg levenslang, hoger beroep I levenslang en tbs, hoger beroep II (na cassatie) levenslang en uiteindelijk vrijgesproken na herziening (Hof Arnhem 14 april 2010, LJN BM0876), de Baarnse moordzaak: eerste aanleg levenslang, hoger beroep 16 jaar en tbs (Hof Amsterdam 24 oktober 2005, LJN AU4774), Rudolf K.: had eerder al tbs gekregen en nadien voor andere zaken levenslang (HR 4 december 2007, LJN BB6351) en Dawanpersad S.: had eveneens in een eerdere zaak tbs gekregen en nadien levenslang (HR 27 maart 2007, LJN AZ7732).

gestrafte op Curaçao tot grote verontwaardiging.²² De rol van de slachtoffers en nabestaanden in het strafproces staat bovendien volop in de discussie. Het wetsvoorstel voorziet derhalve in de mogelijkheid dat het slachtoffer of diens nabestaande op de zitting een verklaring kan afleggen omtrent de gevolgen die de strafbare feiten waarvoor de levenslange gevangenisstraf is opgelegd, bij hem teweeg hebben gebracht (art. 15o lid 3 Sr). Bij het bepalen van de voorwaarden die aan een eventuele invrijheidstelling kunnen worden verbonden (zie hieronder), kan de rechter dan rekening houden met de behoeften van het slachtoffer. Gedacht kan worden aan een gebiedsverbod, zodat wordt voorkomen dat het slachtoffer of de nabestaande in de 'eigen omgeving' ongewild met de dader wordt geconfronteerd.

De beslissing van het hof over het al dan niet verlenen van voorwaardelijke invrijheidstelling is met redenen omkleed en wordt in het openbaar uitgesproken (voorgesteld art. 15q Sr). Als het hof de voorwaardelijke invrijheidstelling beveelt, zijn daar voorwaarden aan verbonden. Vanzelfsprekend geldt de algemene voorwaarde dat de veroordeelde zich gedurende de proeftijd niet schuldig mag maken aan een strafbaar feit. Deze voorwaarde geldt in beginsel voor onbepaalde duur (voorgesteld art. 15p lid 2 Sr). Na verloop van ten minste tien jaren kan het gerechtshof op verzoek van de veroordeelde of het OM deze voorwaarde, al dan niet op termijn, beëindigen. Naast de algemene voorwaarden kunnen bijzondere voorwaarden worden gesteld. Anders dan bij het huidige artikel 15a Sr beslist niet het OM over de te stellen bijzondere voorwaarden, maar wordt dat aan de penitentiaire kamer overgelaten. Uiteraard kan het OM hieromtrent wel adviseren. Hierbij kan het OM advies inwinnen bij de reclassering. Op vordering van het OM of op verzoek van de veroordeelde kunnen de bijzondere voorwaarden in een later stadium worden aangevuld, gewijzigd of opgeheven. Ook kan de proeftijd behorende bij de bijzondere voorwaarden worden verkort of verlengd. Voor wat betreft het scala aan bijzondere voorwaarden wordt in het wetsvoorstel verwezen naar het huidige artikel 15a lid 3 Sr. Het spreekt voor zich dat het OM een vordering tot gehele of gedeeltelijke herroeping van de voorwaardelijke invrijheidstelling kan indienen als de veroordeelde zich niet aan de voorwaarden houdt. In dat geval kan de veroordeelde worden aangehouden en vastgezet doordat het huidige artikel 15h lid 1 tot en met 7

22 Gemeenschappelijk Hof van Justitie van Aruba, Curaçao, Sint Maarten en van Bonaire, Sint Eustatius en Saba 21 september 2012, LJN BX8350.

in het wetsvoorstel van overeenkomstige toepassing wordt verklaard (voorgesteld art. 15s Sr). Het hof kan vervolgens beslissen tot afwijzing van de vordering of (gedeeltelijke) herroeping van de voorwaardelijke invrijheidstelling. Daarbij kan tevens een wijziging in de bijzondere voorwaarden plaatsvinden. Het hof dient ook deze beslissing met redenen te omkleden en in het openbaar uit te spreken (voorgesteld art. 15u Sr).

Tegen beslissingen van het hof op het verzoek tot voorwaardelijke invrijheidstelling staat noch voor het OM, noch voor de veroordeelde een rechtsmiddel open. Datzelfde geldt voor beslissingen op de vordering tot herroeping of wijziging van de voorwaarden (alles: voorgesteld art. 15v Sr). Eerst drie jaren na een afwijzende beslissing op het verzoek tot voorwaardelijke invrijheidstelling kan een nieuw verzoek worden ingediend (voorgesteld art. 15m lid 4 Sr).

De Volgprocedure

Het wetsvoorstel zoekt dus duidelijke aansluiting met de huidige voorwaardelijke-invrijheidstellingsregeling (VI-regeling), maar met enkele belangrijke verschillen. Het meest essentiële verschil ligt in het uitgangspunt, dat in feite omgekeerd is. Daar waar voorwaardelijke invrijheidstelling bij niet-levenslanggestraften in beginsel wordt verleend, tenzij zich specifieke omstandigheden voordoen, geldt ingeval het gaat om een levenslange gevangenisstraf dat voorwaardelijke invrijheidstelling slechts dan aan de orde is als de penitentiaire kamer van oordeel is dat dit mogelijk en wenselijk is. Daarbij wordt in alle gevallen streng naar het recidiverisico gekeken. Dat recidiverisico zal in een groot aantal gevallen (sterk) samenhangen met psychologische en psychiatrische problematiek, zoals hiervoor al aan de orde kwam. Mede daarom acht het Forum Levenslang het van wezenlijk belang dat er opnieuw een Volgprocedure komt. Het Forum heeft daartoe een voorstel geschreven, genaamd 'Zorg, behandeling en perspectief, de Volgprocedure levenslanggestraften'.²³ Het gaat het bestek van dit artikel te buiten daar uitvoerig op in te gaan. Wel relevant om te noemen is dat de Volgprocedure volgens het voorstel dient te bestaan uit vijfjaarlijks psychiatrisch, psychologisch en somatisch geneeskundig

²³ Het voorstel is te vinden op www.forumlevenslang.nl.

onderzoek en klinische observatie. Een eerste nulmeting dient plaats te vinden kort nadat de uitspraak onherroepelijk is. Het is de bedoeling dat op basis van de Volgprocedure een advies per gedetineerde wordt uitgebracht dat concrete, individuele aanwijzingen bevat. Deze aanwijzingen zouden kunnen 'leiden tot bijstelling van het detentieplan, verandering van detentieregime, initiëren van verlofbeleid of anderszins bevordering (voor zover mogelijk en onder omstandigheden) van het welbevinden van betrokkene'.²⁴ Door middel van invoering van deze procedure kan dus – indien aan de orde – ook worden toegewerkt naar een eventueel toetsmoment. Zonder dat op enigerlei wijze sprake is van een garantie op invrijheidstelling, krijgt de veroordeelde op deze manier de mogelijkheid geboden aan zichzelf te werken en mogelijk ooit nog een positieve bijdrage aan de samenleving te kunnen leveren. Dit zal niet alleen leiden tot een humanere tenuitvoerlegging, menen wij. Tevens kan een dergelijke procedure ervoor zorgen dat een goede inschatting wordt verkregen van de waarachtigheid van de eventuele wens tot verandering en een betere inschatting van de kans op recidive. Zonder een dergelijke Volgprocedure is het bijzonder moeilijk voor een levenslanggestrafte om na twintig jaren detentie aan te tonen dat er geen penologisch doel is gediend met verdere tenuitvoerlegging en dat het recidiverisico tot een aanvaardbaar niveau is gedaald.²⁵ Niet voor niets heeft de Hoge Raad het afschaffen van de Volgprocedure langgestraften in 2000 'niet zonder betekenis geacht'.²⁶

De stand van zaken

Het wetsvoorstel (nog zonder de voorgestelde Volgprocedure) is in september 2011 aan alle toenmalige fracties binnen de Tweede Kamer aangeboden. Het behoeft weinig toelichting dat het politieke klimaat

²⁴ Voorgestelde Volgprocedure, p. 10.

²⁵ Vgl. Gemeenschappelijk Hof van Justitie van Aruba, Curaçao, Sint Maarten en van Bonaire, Sint Eustatius en Saba 21 september 2012, LJN BX8350. Hierin handelde het om een verzoek tot voorwaardelijke invrijheidstelling van een levenslanggestrafte. Het Gemeenschappelijk Hof overwoog onder meer: '8.4. Het Hof zal dan ook thans eerst en vooral dienen te beoordelen in hoeverre die destijds aanwezige recidivekans nog immer aanwezig is. Daarbij dient in de eerste plaats te worden vastgesteld dat de recidivekans destijds, gelet op de persoon van de veroordeelde, uitermate groot werd geacht en dat er sindsdien geen enkele vorm van behandeling heeft plaatsgevonden.'

²⁶ HR 16 juni 2009, NJ 2009, 602.

voor het wetsvoorstel bepaald ongunstig was en is. De ChristenUnie heeft evenwel in het verkiezingsprogramma 2012 het volgende opgenomen:

'Introductie heroverweging na 30 jaar gevangenisstraf. Bij zeer ernstige misdrijven past niet anders dan een levenslange vrijheidsstraf. Mensen kunnen echter tot berouw en inkeer komen. Indien daders door hun opstelling en gedrag, in het bijzonder naar de slachtoffers en hun nabestaanden toe, overtuigend tonen dat zij anders in het leven staan, kan na verloop van 30 jaren een moment voor heroverweging aan de orde zijn. Bij een beoordeling van het verzoek tot heroverweging van de levenslange gevangenisstraf worden slachtoffers en hun nabestaanden betrokken.'²⁷

Ook GroenLinks heeft in het partijprogramma 2012 aandacht aan de problematiek gegeven:

'De uitvoering van de levenslange gevangenisstraf wordt aangepast. Na twintig jaar wordt voor het eerst onderzocht of voorwaardelijke invrijheidstelling mogelijk is. Gratieverzoeken worden ingediend bij de procureur generaal van de Hoge Raad der Nederlanden.'²⁸

Het stemt anderzijds somber dat de vorige regering een eerdere toezegging in oktober 2009 tot herinvoering van de Volgprocedure langgestraften, of een daarop gelijkende procedure,²⁹ niet is nagekomen. Toenmalig staatssecretaris Teeven achtte een dergelijke procedure niet noodzakelijk.³⁰ Dat het een kwestie van de lange adem wordt, is dus wel duidelijk. Hoelang hangt in hoge mate af van de ontwikkelingen in Straatsburg en van de ontwikkelingen van de Nederlandse praktijk. De wetgever dient naar onze mening echter te beseffen dat vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw, en met name het eerste decennium van deze eeuw, de oplegging van de levenslange gevangenisstraf een enorme vlucht heeft genomen.³¹ Het valt dan ook te verwachten

27 Verkiezingsprogramma 2012, p. 14. Zie voor het verkiezingsprogramma 2012: www.christenunie.nl.

28 Verkiezingsprogramma 2012, p. 29. Zie voor het verkiezingsprogramma 2012: www.groenlinks.nl.

29 Kamerstukken II 2009/10, 32 123 VI, nr. 10.

30 Aanhangsel Handelingen II 2011/12, 676, antwoord op vragen 9, 10 en 15 van Kamerlid Schouw (D66).

31 Zie o.a. het Factsheet van het Forum Levenslang (www.forumlevenslang.nl).

dat binnen afzienbare tijd een relatief groot aantal gratieverzoeken en procedures bij de civiele rechter zal volgen.

Tot slot

Indien het wetsvoorstel tot invoering van voorwaardelijke invrijheidsstelling voor levenslanggestraften wordt overgenomen, betekent dit de inlassing van een toetsmoment waarbij de vraag of verdere tenuitvoerlegging een penologisch doel dient (zie de zaak Vinter) aan de rechter kan worden voorgelegd. Als blijkt dat een strafblad ontbreekt, voorziet de voorgestelde procedure tevens in het bieden van 'de iure'- en 'de facto'-perspectief. Het leidt mitsdien weinig twijfel dat de voorgestelde procedure 'Straatsburg-proof' is, ongeacht de uiteindelijk precies te varen koers van het EHRM. Daarnaast wordt tegemoetgekomen aan de nadelen die verbonden zijn aan de gratieprocedure en de civiele procedure zonder dat aan het karakter van de levenslange gevangenisstraf tekort wordt gedaan. Ironisch genoeg zou de invoering van het wetsvoorstel juist als neveneffect kunnen hebben dat meer levenslang wordt opgelegd. Als gezegd is uit een aantal uitspraken af te leiden dat daarin geen levenslang is opgelegd omdat deze straf naar de mening van de rechter onvoldoende perspectief bood. De strafopleggende rechter wordt in feite gedwongen een oordeel met eeuwigheidswaarde te geven waarbij niet of slechts in zeer beperkte mate ruimte is voor toekomstige ontwikkelingen (vergelijk Hamer & De Bont 2005). De keuze tussen wel en niet opleggen van een levenslange gevangenisstraf en tussen vergelding en beveiliging enerzijds en proportionaliteit anderzijds, wordt daarmee onnodig op scherp gezet. De voorgestelde toets kan die scherpste wegnemen. Immers, in dat geval hoeft de rechter ten tijde van de oplegging zich nog geen definitief oordeel aan te meten over vergelding en recidivegevaar. Het mes snijdt mitsdien aan twee kanten.

Literatuur

Bleichrodt 2009

F.W. Bleichrodt, 'De strafrechter en de invulling van de straf', *Delikt en Delinkwent* 2009, p. 66.

Casier & De Hert 2012

I. Casier & P. de Hert, 'De levenslange gevangenisstraf. Geen evident mensenrechtelijk alternatief voor de doodstraf', *Panopticon* 2012, p. 125-139.

Hamer & De Bont 2005

G.P. Hamer & T. de Bont, 'Levenslang getoetst', *Nederlands Juristenblad* 2005, p. 2254-2259.

Van Hattum 2005

W.F. van Hattum, 'Het irrationele van de levenslange gevangenisstraf; de levenslange gevangenisstraf in Nederland in het licht van de rechtspraak van het EHRM en andere Europese ontwikkelingen', in: A.E. Harteveld, D.H. de Jong & E.F. Stamhuis (red.), *Systeem in ontwikkeling. Liber amicorum G. Knigge*, Nijmegen: Wolf Legal Publishers 2005, p. 231-257.

Van Hattum 2009

W.F. van Hattum, 'In de daad een mens. De gratieprocedure levenslanggestraften: departementaal beleid en magistratelijke toezicht, vroeger en nu', *Delikt en Delinkwent* 2009, p. 325-352.

Meijer & Raes 2011

S. Meijer & D. Raes, 'De levenslanggestrafte in beeld', *Nederlands Juristenblad* 2011, p. 2727-2729.

Van Zyl Smit 2010

D. van Zyl Smit, 'Outlawing irreducible life sentences: Europe on the Brink', *Federal Sentencing Reporter* 2010, p. 39-48.

Wetenschappelijk Onderzoek- en
Documentatiecentrum
Ministerie van Veiligheid en Justitie